

Nataša Ivančević

Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb

Verica Nemet

Muzej Terra, Kikinda

Hrvatski kipari na *Internacionalnom simpoziju skulpture u terakoti velikog formata Terra u Kikindi*

Pregledni rad – *Review paper*

Primljen – *Received* 4. 2. 2022.

UDK 73-052(497.5)"1982/2021"

738.6:069.9](497.11Kikinda)"19"

DOI <https://doi.org/10.31664/ripu.2022.46.15>

Sažetak

Rad se bavi prikazom razvoja i specifičnostima *Internacionalnog simpozija skulpture u terakoti velikog formata Terra u Kikindi, Republika Srbija, s fokusom na istraživanju sudjelovanja trinaest hrvatskih kipara, od osnivanja simpozija 1982. do 2021. godine. Rad donosi analizu skulptura koje su tamo nastale, a čuvaju se u zbirci Muzeja Terra. Skulpture nisu poznate u Hrvatskoj (izuzev Velikog konjanika Antuna Babića) pa je njihovo objavljivanje doprinos cjelovitijem poznavanju djelovanja tih kipara i potpunijoj monografskoj obradi*

njihovih opusa. O simpozijima Terra te o sudjelovanju hrvatskih kipara ne postoje sustavniji prikazi u hrvatskoj literaturi. Od hrvatskih predstavnika sudjelovali su Peruško Bogdanić (1982.), Dora Kovačević (1983.), Tomislav Kauzlarić i Branko Ružić (1984.), Miro Vuco i Ante Marinović (1985.), Antun Babić (1986.), Kosta Angeli Radovani (1987.), Stevan Luketić (1988.), Ivan Kožarić (1990.), Đanino Božić (2014.), Tamara Sekulić (2020.) i Vladimir Novak (2021.).

Ključne riječi: *Internacionalni simpozij skulpture, Terra, hrvatsko kiparstvo, hrvatski kipari, skulptura od terakote velikog formata, Kikinda*

Uvod

Internacionalni simpozij skulpture u terakoti velikog formata *Terra* (dalje: *Simpozij Terra*) jedinstven je na području umjetničkih simpozija po mogućnosti izvedbe skulptura u terakoti velikih formata, a radovi se od 2017. čuvaju kao dio fundusa novoosnovanog Muzeja Terra. U 40 dosadašnjih saziva (od 1982. do 2021.) na Terri je sudjelovalo 252 kipara iz 44 zemlje svijeta, a hrvatski umjetnici su najzastupljeniji u odnosu na strane sudionike. Pojava i djelovanje *Simpozija Terra* u Kikindi gotovo su posve nepoznati u Hrvatskoj. Spominju se u kontekstu sudjelovanja nekoliko hrvatskih umjetnika u kratkim vijestima hrvatskih dnevnih novina. U hrvatskom

tisku objavljena su dva opširnija članka o simpoziju i o sudjelovanju nekoliko hrvatskih sudionika,¹ no prikaz nije cjelovit. Glavnina djela koja je nastala u sklopu simpozija, a koja se nalazi u zbirci Muzeja Terra, u Hrvatskoj nije poznata niti objavljena. Istraživanjem je utvrđeno da su neki umjetnici upravo na *Simpoziju Terra* otkrili ljepotu rada u terakoti koju će prigrliti kao materijal s kojim će odatd često raditi. Peruško Bogdanić, Branko Ružić ili Ivan Kožarić, primjerice, ondje su se prvi put susreli s mogućnošću realizacije skulpture u terakoti velikog formata. Umjetnici su na *Simpoziju* pored obvezna dva kipa manjih i jednog većih dimenzija, koje prema ugovoru ostavljaju organizatoru, mogli izvesti više radova koji su ostajali u njihovom vlasništvu. Istraživanjem

smo došli do podataka o djelima načinjenima na Simpoziju koja se nalaze kod nekih sudionika. Hrvatski sudionici na Simpoziju Terra dolaze pozivom organizatora (to nije slučaj iznimno kod sudjelovanja kiparice Tamare Sekulić koja se sama prijavila na natječaj). U radu Simpozija *Terra* redovito sudjeluju od njegova osnivanja 1982. do 1988. godine, a potom je njihovo sudjelovanje neredovito.

Srpski istraživači pisali su o raznim aspektima *Terre*. Ivana Popović razmatrala je mogućnosti djelovanja i ostvarenja vizije i strateških ciljeva Simpozija skulpture kroz postojeće i moguće uloge strategija i instrumenata kulturne politike.² U nekoliko diplomskih radova obrađene su teme vezano za formiranje Muzeja *Terra*, u širokom rasponu od istraživanja aspekata održivosti, analizi funkcije i ciljeva te organizacijskog ustroja samog muzeja,³ potom analize prenamjene i revitalizacije objekta stare crepane u muzej,⁴ kao i istraživanje procesa adaptacije *manježa* u muzejski kompleks *Terra*.⁵ Diplomski radovi potom su se bavili istraživanjem sinergije kiparstva i plesnog performansa oživljavanjem skulptura u Muzeju *Terra*⁶ i promocijom nasljeđa sinergijom glazbe i videoumjetnosti.⁷ Međutim, u objavljenim tekstovima ne spominje se sudjelovanje hrvatskih umjetnika. U dokumentaciji Muzeja *Terra* čuvaju se članci iz srpskih novina u kojima su objavljeni intervjui s većinom sudionika, a neke dijelove prenosimo citatima u radu.

Dugi niz godina od osnivanja Simpozija *Terra* nisu postojali kadrovski ni prostorni uvjeti za temeljito dokumentiranje podataka o nastalim radovima, pa je dio podataka nedostupan. Sustavnija obrada fundusa i dostupne dokumentacije započinje nakon osnivanja Muzeja *Terra* i radom na projektu digitalizacije fundusa.⁸ Stoga smo tijekom istraživanja, uz čitanje dostupnih novinskih članaka i tekstova u katalozima, te analiziranjem skulptura i dostupne fotografske dokumentacije došli do vrijednih informacija u razgovorima sa živućim hrvatskim sudionicima Simpozija *Terra*, kao i njegovim organizatorom, ravnateljem Centra za likovnu i primenjenu umetnost (dalje: CLPU) *Terra* kiparom Slobodanom Kojićem te konzervatorom tehničarem i amaterskim kiparom Milanom Ramajijem koji je svojim znanjem i iskustvom u tehničkim aspektima pomagao kiparima pri nastanku radova.

U radu ćemo opširnije predstaviti razvoj *Terre*, njene specifičnosti i način djelovanja te tranziciju iz simpozija u muzej sa stalnim postavom skulptura u terakoti. Potom se bavimo sudjelovanjem hrvatskih umjetnika i prikazom njihovih djela koja su nastala na simpoziju, a koja su vlasništvo Muzeja *Terre* i dostupnim podacima o djelima u vlasništvu autora koja su nastala u sklopu Simpozija *Terra*.

Razvoj i specifičnosti Internacionalnog simpozija skulpture u terakoti velikog formata Terra

Simpozij *Terra* osnovan je u Kikindi 1982. godine, zahvaljujući viziji i zalaganju akademskog kipara i nekadašnjeg profesora Slobodana Kojića. Radom Simpozija *Terra*, pod nekadašnjim pokroviteljstvom ciglane i crepane – Industrije građevinskog materijala (dalje: IGM) »Toza Marković« došlo

je do povezivanja kulture i privrede. Višestoljetno postojanje glinokopa, među lokalnim stanovništvom poznatijih kao *banje*, na mnoštvo različitih razina izgradilo je specifični *genius loci*. Od sredine 19. stoljeća Kikinda je bila prijestolnica crijepa i keramike, odnosno centar ciglarske industrije u Srbiji, a danas je sinonim za grad skulptura u terakoti.

Zahvaljujući prirodi samog materijala koji zahtijeva direktan manualan pristup i specifičnoj tehnologiji građenja monumentalnih formata skulpture u terakoti, Simpozij *Terra* se ubrzo našao unutar glavnog toka suvremenih umjetničkih pojava da bi nakon trećega po redu simpozija, održanog 1984. godine, ta manifestacija dobila internacionalni karakter.⁹ Odtad u srpnju svake godine u Kikindi cijeli mjesec boravi pet do osam umjetnika iz Srbije i inozemstva, koji stvaraju monumentalne skulpture od terakote u bivšem Pogonu II tvornice IGM »Toza Marković«, danas – Atelje *Terra*.¹⁰ Kikindska okupljanja kipara u Ateljeu *Terra* od 1982. do 2021. godine bila su mjesto susreta, suradnje i kreativnog rada 252 kipara iz 44 zemlje svijeta. Zgrada Stara crepana i ciglana¹¹ – *Terra* s autentičnim drvenim sušionicama, liftovima, kao i starom peći s prostorijom za odvođenje toplog zraka jedinstven je na širem području po stupnju očuvanosti, a nova namjena¹² – održavanje simpozija terakote, s velikim skulpturama na travnatim površinama, čini ga specifičnim kompleksom u zemlji i regiji.

Specifičnost *Terre* prepoznajemo u činjenici da je medij terakote zahvaljujući viziji i nastojanjima Slobodana Kojića vraćen na suvremenu svjetsku likovnu scenu. Naime, dugo je bila u nezavidnom položaju jer je stoljećima tretirana kao pomoćni medij, koji se sagledava prvenstveno kroz njenu ulogu kao građevinskog materijala ili pak kroz pomoćnu ulogu gline u pripremi oblikovanja prestižnih skulptura od mramora i bronce te kao medij primijenjene umjetnosti.

Osobitost ovog simpozija je u mogućnosti izvođenja skulptura u terakoti velikih dimenzija i tehnička podrška koju osigurava organizator – od nabave materijala iznimne kakovine do suradnje s tehnolozima i stručnim osobama za rad u terakoti. Umjetnicima je dostupno nekoliko peći, a najveća je peć po narudžbi izvedena za *Terru* 2012. godine (2,5 metara visine i 1,4 metara širine).¹³ Dotad su korištene peći manjih dimenzija te bi se monumentalne skulpture ili radile u dijelovima u visini dostupnih peći, koji su se nakon pečenja spajali, ili se skulptura izvedena u svježoj glini rezala na manje dijelove koji su se pekli, a potom spajali. Kod izrade svih monumentalnih, ali i većine skulptura manjih formata, skulptura nastaje procesom slaganja traka sirove gline sloj po sloj. Širina glinenih traka bila je oko osam centimetra što je stvaralo poteškoće u procesu sušenja, a kod velikih skulptura bilo je potrebno i do godine dana kako bi se materijal u potpunosti osušio te bio spreman za proces pečenja. Takav način rada primjenjivao se do 2006. godine kad na simpozij dolazi mađarski umjetnik Antal Pázmándi koji je modernizirao proces izrade. Radio je skulpture tankih stijenki (u rasponu od tri do pet centimetara) te je koristio industrijski fen koji je sušio glinu u unutrašnjosti skulpture. Time je brzo završavao svoje skulpture velikih dimenzija i znatno skratio

vrijeme njihova sušenja na tek nekoliko mjeseci. Metoda je u primjeni otdad do danas.

Nakon djelomične privatizacije industrijskog kompleksa »Toza Marković« koja je sve do vlasničke transformacije 2006. godine bila pokrovitelj¹⁴ simpozija, Općina Kikinda postaje njen osnivač. Za razliku od nekih kolonija čiji je opstanak i trajanje bilo uvjetovano postojanjem određene industrijske grane za koju se kolonija vezivala (primjer željezare u slučaju kolonije Bakar – Bor ili Željezare Sisak) izostanak potpore IGM »Toza Marković« nije bitno odredio daljnje djelovanje Simpozija *Terra*. Raspoložujući pećima različitih kapaciteta i gabarita za pečenje skulptura, mašinama za finu preradu gline, uza sve potrebne alate i logistiku posebno u vidu tehničke asistencije i osoblja, Simpozij *Terra* nastavlja neovisno djelovati i realizirati sav planiran godišnji program. Suradnja se nastavila samo na području nabave gline koja se sada otkupljuje od tvornice. S glinokopa se odabire poseban sloj gline koja se djelomično prerađuje i isporučuje godinu dana prije početka sljedećeg okupljanja umjetnika, kako bi bila spremna za rad.

Otvaranje Galerije *Terra*¹⁵ odnosno kasnije osnivanje CLPU *Terra*,¹⁶ u samom centru grada, nastavak je razvoja ovoga uspješnog projekta. Galerija će polako prerasti u jedan od kulturnih centara Kikinde i okolice postajući mjesto obrazovanja i formiranja sve zahtjevnije i upućenije likovne publike. Od inicijative za osnivanje Muzeja *Terra*, koji je rezultat potrebe da se umjetnosti omogući puna društvena, kulturna i muzeološka funkcionalnost, pa do otvaranja muzeja za javnost, proteklo je više od dvadeset godina. Na taj je način u sastav CLPU *Terra* kao ustanove kulture osim Galerije *Terra* i Ateljea *Terra* pridružen i Muzej *Terra*. Iako se odustalo od prvobitne lokacije,¹⁷ Muzej se od 2017. godine nalazi u prostoru nekadašnje kikindske vojarne »Servo Mihalj«, odnosno nekadašnjem *manježu*¹⁸ izgrađenom krajem 19. stoljeća i otvorenom javnosti 5. prosinca 2017. godine.¹⁹ Zbirka broji oko 1200 skulptura u terakoti koja se na svakom novom simpoziju povećava. U impozantnoj hali *manježa* nalazi se stalni postav u kojem se mogu vidjeti ključna djela zbirke, pretežno velikih formata.

Odabir sudionika i organizacijska struktura Simpozija *Terra*

Selekcija i odabir umjetnika za sudjelovanje na simpoziju ne razlikuju se od većine sličnih umjetničkih okupljanja. Umjetnike poziva umjetnički savjet ili ih predlažu nacionalna udruženja. Pored toga, umjetnici se tijekom cijele godine mogu samostalno prijaviti na natječaj slanjem prijavnice koja se nalazi na internetskim stranicama *Terre*, a pristigle prijedloge selektira CLPU *Terra*. Ono što im može pružiti prednost u odabiru je, po riječima Slobodana Kojića: »Koliko i kako umjetnik može 'misliti u glini' monumentalnog formata.«²⁰ No, kao što je vidljivo iz popisa pozvanih hrvatskih sudionika, za odabir nije ključno jesu li radili u terakoti već kvaliteta kiparskog izraza. Naglasak je na radu u materijalu glini što ne znači da se ona ne može kombinirati s

drugim materijalima poput drveta, legura željeza, žica, stakla, užadi, pijeska, stiropora, aluminijska. Skulptura se može bojati engobom²¹ ili glazirati, ali za sve to potrebno je imati jasnu viziju i argumentaciju u skladu s umjetničkim konceptom jer je težnja očuvati karakteristični pigment kikindske gline. Sudionici rade u skladu s posebnim i individualnim interesima te nema zadane teme. Po dolasku na Simpozij *Terra* organizator sudionicima osigurava sav potreban materijal i stručnu pomoć, osigurava nadoknadu troškova i isplaćuje honorar.²² Također organizira godišnju izložbu koja se tradicionalno održava tijekom srpnja u prostorijama Galerije *Terra*, kao i na trgu ispred nje, a izlažu se radovi nastali tijekom prethodnog saziva. Naime, nakon što umjetnik završi s radom, glina se suši i potom peče, a taj proces može trajati od nekoliko mjeseci do godine dana.²³

Već četiri desetljeća Simpozij *Terra* stvara nove likovne teme i produbljuje kulturne potrebe ne samo domaće već i međunarodne likovne scene. Upravo je stoga zanimljivo promatrati taj dinamičan razvoj, kao i promjene u shvaćanju skulpture koja je svojevrsan tumač svijeta i vremena u kojem živimo, o čemu svjedoče radovi i sudjelovanje umjetnika iz 44 zemlje svijeta.

Na dosadašnjih 40 saziva Simpozija *Terra*, koji su se održali od 1982. do 2021. godine, nakon srpskih, hrvatski umjetnici su najbrojnija skupina sudionika koja je dala svoj doprinos. Kad analiziramo zastupljenost njihovih radova unutar stalnog postava Muzeja *Terra* od 288 izloženih radova koliko ukupno broji stalni postav, nalazimo 16 radova od 11 zastupljenih hrvatskih autora.²⁴ Naime, kipari B. Ružić, A. Marinović, M. Vuco, I. Kožarić i Đ. Božić zastupljeni su s dva rada, odnosno s po jednim monumentalnim i jednim radom manjih dimenzija, dok su ostali autori zastupljeni samo s jednim radom.

Hrvatski sudionici Simpozija *Terra*

Na 1. Simpoziju *Terra* (1982.) od hrvatskih umjetnika sudjeluje Peruško Bogdanić (Stari Grad, Hvar, 1949.). Tada kipar mlađe generacije, na simpoziju izveo je tri skulpture. U dvjema skulpturama (*Veliki prizor*, *Bez naziva*) primijenio je isto oblikovno načelo stvaranja monolitne, geometrizirane zatvorene mase čistih, primarnih, elementarnih oblika. Stranice oplošja spajaju se u zaobljenim vertikalnim bridovima. Skulptura *Veliki prizor* (sl. 1, 2) prizmatično je djelo velikih dimenzija (visine 173 cm), snažnoga simboličkog naboja. Skulptura *Val* geometrijski je stiliziran prikaz morskog vala, a tu je temu u svome opusu varirao u raznim dimenzijama i oblicima.²⁵ Ona odražava vezu s njegovim rodnim Hvarom i mediteranskim podnebljem. Površina skulpture neuglačana je i nemirna te je na njoj vidljiv trag alata i rad prstiju, tehnikom otiskivanja. U to vrijeme Bogdanić radi u drvu, bronci, gipsu, željezu i kamenu. U djelima koja je izveo na simpoziju, kao i u djelima koja nastaju u to vrijeme vidljive su promjene u odnosu na dotadašnji opus. Prisutan je novi odnos prema plasticitetu, pojavljuju se simboličke konotacije i ekspresivnost, te su djela stilsko-morfološki

1. Peruško Bogdanić, *Veliki prizor*, 1982., Muzej Terra, Kikinda, terakota, 173 × 107 × 97 cm, inv. br. 19922 (foto: Igor Grandić)
Peruško Bogdanić, Big Scene, 1982

2. Peruško Bogdanić trakama gline gradi skulpturu velikog formata *Veliki prizor*, 1982. (foto: Šandor Melank)
Peruško Bogdanić builds the large-format sculpture Big Scene with strips of clay, 1982

bliska »novoj skulpturi«.²⁶ Tri skulpture nastale na Simpoziju *Terra* vlasništvo su Muzeja *Terra*. Skulptura velikog formata nalazi se u dvorištu Ateljea *Terra*. Dugotrajna izloženost atmosferskim promjenama uzrokovala je stvaranje patine i nakupina organskih slojeva na površini skulpture, a pukotine su rezultat početnog neiskustva tehnologa u tehničkoj izvedbi skulpture velikog formata. Bogdanić je na *Terri* izveo nekoliko skulptura za svoje potrebe, a izložio ih je na izložbi u Galeriji Nova 1984. godine. Skulpturu *Mala Gospa* otkupila je Dagmar Meneghello za svoju kolekciju, a skulptura *Tri kralja* nalazi se u zbirci Franjevačkog muzeja i galerije Široki Brijeg, Bosna i Hercegovina. Bogdanić je skulpture manjeg formata u terakoti radio i prije odlaska u Kikindu, ali je, po njegovu kazivanju, na Simpoziju *Terra* izveo prvi rad u velikom formatu. Iskustva na *Terri* učvrstila su njegov interes za eksperimentiranje u terakoti s kojom je nastavio raditi u tvornici glinenih i šamotnih proizvoda »Zagorka« u Bedekovčini.²⁷

Dora Kovačević (Dubrovnik, 1951.) sudjelovala je na 2. Simpoziju *Terra* (1983.) kao mlada kiparica i to joj je bio prvi susret s radom u terakoti.²⁸ Dotad je radila skulpture u drvu u duhu visokog modernizma. U Muzeju *Terra* nalaze se njene dvije skulpture. Skulptura *Grad* (sl. 3) je stilsko-morfološki srodna drvenim skulpturama iz njezina ciklusa *Vrata*. Oblikovala je kvadratičnu geometriziranu masu (visine 48 cm) sa šupljinom u unutrašnjosti. Vanjsko oplošje križno je razvedeno istacima i udubljenjima, a njihov raspored je simetričan. Na pečenoj neglaziranoj površini urezala je kratke nepravilne linije. Grafičarka i kiparica Dora Kovačević povezala je znanja obje struke, pa je površinu kipa tretirala kao grafičku ploču. Drugi rad pod nazivom *Val malih* je dimenzija (visine 22 cm).²⁹ To je kvadratično geometrijsko tijelo s pravilno »izrezanim« unutaršnjim dijelom na širim stranicama koje su razvedene geometrijski stiliziranim ornamentima. Vanjske plohe razvedenih stranica obojene su tehnikom bijele engobe. Izvela je i skulpturu velikog formata koja nije sačuvana jer je došlo do dezintegracije elemenata tijekom transporta skulpture do tvornice IGM-a »Toza Marković« na pečenje. U intervjuu za časopis *Komuna* ističe da ju je sudjelovanje na simpoziju privuklo zbog specifičnosti rada u terakoti, mogućnosti izvedbe skulpture velikog formata i upoznavanja rada u novom materijalu.³⁰

Na 3. izdanju Simpozija *Terra* (1984.) sudjeluju dva hrvatska predstavnika – Tomislav Kauzlarić i Branko Ružić. Tomislav Kauzlarić (Malinska, 1934. – Beograd, 1992.) na Simpoziju *Terra* ostvario je dva djela koja su srodna ostatku njegova opusa obilježena plastičkim istraživanjima konstruktivnoga i programiranog likovnog izraza, te modularnog sustava gradnje. Vazolika skulptura u formi valjka (šuplje unutrašnjosti) sužuje se prema sredini koja je razvedena nizom polukružnih elemenata.³¹ Drugi rad je instalacija koja se sastoji od 195 glinenih ploča polukružnog završetka (sl. 4). Ploče su prefabricirani elementi (tzv. biber crijep) proizvedeni u tvornici IGM-a »Toza Marković«. U svakom su redu ploče nejednakih visina, a uz prevladavajuće prirodne boje pečene zemlje, nalazimo i nekoliko engobiranih ploča (svijetlo sive, zelene i svijetlo oker boje), što stvara dinamičan ritam. Elementi su slobodni te ih je moguće slagati na razne načine. Za potrebe izvedbe tog rada u tvornici je zaustavljena cijela proizvodna

3. Dora Kovačević, *Grad*, 1983., terakota, Muzej Terra, Kikinda, 48 × 46 × 45 cm, inv. br. 18313 (foto: Vladimir Sretenović)
Dora Kovačević, The City, 1983

linija kako bi se po njegovoj zamisli rezale različite dužine crepova. To govori o izvrsnoj suradnji tvornice i umjetnika u prvim godinama postojanja simpozija.

Branko Ružić (Slavonski Brod, 1919. – Zagreb, 1997.) od kiparskih je početaka radio u raznim materijalima (drvo,

4. Tomislav Kauzlarić, *Bez naziva*, 1984., Muzej Terra, Kikinda, terakota, 64 × 144 × 58 cm, inv. br. 18402 (foto: Vladimir Sretenović)
Tomislav Kauzlarić, Untitled, 1984

bronca, gips, glina), a nakon sudjelovanja na 3. Simpoziju *Terra* (1984.) uz drvo najčešće koristi terakotu. Dotad je izveo samo nekoliko radova u tom materijalu.³² Odgovarala mu je kakvoća oba materijala i mogućnost da površina djeluje sirovo i neobrađeno. Govori o materijalima koje koristi: »Ideja se može useliti u svaki materijal. Pod određenim okolnostima i ja prelazim u nove serije, ovisno o materijalu. Tako sam se odlaskom u Kikindu udomio u terakoti, a odlaskom u Italiju u kamenu.«³³ Tijekom boravka na simpoziju, uz obvezne tri skulpture, organizatoru je poklonio dodatne tri skulpture, a prema sjećanju Slobodana Kojića, u Kikindi je izradio oko 120 skulptura, koje je ponio sa sobom.³⁴ U zbirci Muzeja *Terra* nalaze se dvije monumentalne skulpture (*Bijela ruka* i *Mačke u šetnji III*, visine 147 cm, sl. 5)³⁵ te četiri skulpture

5. Branko Ružić, *Mačke u šetnji III*, 1984., Muzej Terra, Kikinda, terakota, 127 × 147 × 130 cm, inv. br. 18415 (foto: Igor Grandić)
Branko Ružić, Strolling Cats III, 1984

6. Miro Vuco, *Miroslav Krleža*, 1985., terakota, Muzej Terra, Kikinda, 151 × 125 × 97 cm, inv. br. 18510 (foto: Vladimir Sretenović)

Miro Vuco, Miroslav Krleža, 1985

manjih dimenzija (*Pojilo, Ruka, Pietà*,³⁶ *Autoportret*), koje stilsko-morfološki i po temama ne odstupaju od njegova dotadašnjeg opusa. U radovima prepoznajemo prožimanje jednostavnosti i čistoće primitivnih oblika, dječjeg svijeta i modernističkoga reduciranog izraza. Na izložbi u Muzeju za umjetnost i obrt 1985. među ostalim radovima izložio je 23 skulpture i 39 kiparskih studija u terakoti³⁷ koje su nastale na Simpoziju *Terra*, a dio tih radova čuva se u fundusu Galerije Ružić u Slavonskom Brodu. Govori o radovima nastalima na *Terri*: »Keramikom sam počeo raditi slučajno. Bio sam pozvan na simpozij u Kikindi gdje se radila keramika, tako da je sve što je ovdje izloženo nastalo baš tamo i to u roku od 28 dana. Osim toga napravio sam i jednu veliku 'Mačku', skulpturu za trg u Kikindi, vrlo sličnu radu kojega možete vidjeti na sadašnjoj izložbi. Prema tome, dosta sam radio. Keramika (radije bih rekao terakota) posao je koji se može obaviti brzo, a ja sam uopće tip koji brzo reagira, obavlja i završava posao. U drvetu to ne mogu postići.«³⁸

Miro Vuco (Vojnić Sinjski, 1941.) sudjeluje na 4. Simpoziju *Terra* (1985.) te izvodi skicu i kip Miroslava Krleže³⁹ (visine 151 cm). Lik Miroslava Krleže bio je česta tema njegova likovna opusa. Krležu je prikazao redukcijom elemenata, naglasivši dva atributa koja su ga određivala – kaput i šešir (sl. 6). Kaput obavija korpulentno tijelo poput kugle, a na tijelu je mala kugla glave na kojoj je zataknut plitak šešir. Na *Terri* nastaje kiparska instalacija *Cipelice*,⁴⁰ novi oblik komentara stvarnosti. Koristi podatnost materijala te modelira razne vrste muških i ženskih cipela istrošenih i deformiranih od nošenja, snažne ekspresije. Nakon povratka s *Terre* nastavlja raditi u terakoti u zagrebačkoj Ciglani. Naime, u 42. godini života prestaje raditi poliesterom zbog njegove toksičnosti i

7. Ante Marinović, *Kraljevski par*, 1985., Muzej Terra, Kikinda, terakota, 159 × 262 × 115 cm, inv. br. 18506 (foto: Igor Grandić)

Ante Marinović, The Royal Couple, 1985

započinje raditi u terakoti.⁴¹ Nastaje projekt *Lijeve postole i ino* koji će izložiti u Galeriji Forum 1987. godine.⁴² Iskustvo rada na Simpoziju *Terra* nije utjecalo na stilsko-morfološke promjene njegova opusa, ali ga je potaknulo na intenzivniji rad s terakotom.

Iste godine na *Terri* sudjeluje i Ante Marinović (Vela Luka, 1947.). U ranim 1970-im započeo je raditi skulpture u kamenu u širokom formalnom rasponu od organskih do geometrijskih oblika.⁴³ Na 4. Simpoziju *Terra* izveo je radove koji pokazuju raznoliki pristup u načinu oblikovanja volumena i površine. Skulptura *Bez naziva* organska je trbušasta forma zaobljenih kontura, koja se širi iz kvadratične baze. To je prikaz stoga sijena na kolima, a u središtu je usječena linija na čijem se vrhu nalazi ženska figura koja sjedi na stogu sijena. Žanr tema instalacije s »odreznim« glavama⁴⁴ raznih ribljih vrsta povezana je s njegovim mediteranskim korijenima. Rad *Kraljevski par* (sl. 7)⁴⁵ čine dvije hiperrealističke skulpture blago nagnutih utega velikih dimenzija (visine 159 cm). One su prva njegova izvedba skulptura velikog formata u terakoti. Valjak je glatke površine, a na nekoliko mjesta utisnuta su slova i brojevi. Na fotografiji umjetnika pri izradi skulpture vidljiv je proces rada slaganjem traka sirove gline sloj po sloj. Boravak na Simpoziju *Terra* nije utjecao na stilsko-morfološke promjene njegova opusa, no potaknuo ga je na upotrebu terakote kao materijala.⁴⁶

Na 5. sazivu Simpozija *Terra* (1986.) sudjeluje Antun Babić (Bijeljina, 1931.). Terakota je primarni materijal njegova kiparskog opusa, te je prije sudjelovanja na *Terri* Babić ostvario zapažen kiparski opus u terakoti. Uz to, osnovao je likovne kolonije na kojima su sudionici radili skulpture u tom materijalu.⁴⁷ Najznačajniji doprinos Simpozija *Terra* za njegov umjetnički opus bila je mogućnost izvedbe skulptura velikog formata, zahvaljujući tehničkim mogućnostima kojima je raspolagao organizator. Izveo je skulpturu *Velikog jahača (Konjanika)*⁴⁸ koju je prvo razradio u skici, a potom u monumentalnom formatu (visine 194 cm, sl. 8). Druga

8. Antun Babić, *Veliki jahač (Konjanik)*, 1986., Muzej Terra, Kikinda, terakota, 190 × 124 × 65 cm, inv. br. 18603 (foto: Igor Grandić)
Antun Babić, *The Large Rider (Horseman)*, 1986

skulptura muški je torzo malih dimenzija. Skulpture nastale na Simpoziju *Terra* srodne su ostatku njegova opusa. Figuraciju pojednostavljuje i reducira do elementarnih oblika zatvorenih volumena i arhaične snage. Na *Terri* je nastala *Glava* velikih dimenzija (visine 137 cm) koja se do listopada 2015. godine nalazila u starom dijelu dvorišta Ateljea *Terra* kad je dopremljena u Hrvatsku.⁴⁹ Nakon što je ispunio obveze prema organizatoru izvedbom i donacijom triju skulptura, izveo je *Glavu* koja je bila njegovo vlasništvo. Donirao ju je Muzeju likovnih umjetnosti u Osijeku te je postavljena ispred muzeja. Za izlaganje na Babićevoj monografskoj izložbi⁵⁰ u Muzeju likovnih umjetnosti u Osijeku 2015. posuđen je *Veliki jahač (Konjanik)*.⁵¹ Pokretač kolonije u Iloku i sudionik brojnih kiparskih kolonija govori o specifičnostima kikinjskog simpozija: »Osnova svake takve akcije je istovremeno okupljanje umjetnika na istom mjestu, zajednička radionica u kojoj se dolazi do nekih rezultata koji su nedostupni kod zatvaranja u vlastiti atelje. Kikinjska 'Terra' osobena je na više načina. Prvo, radnim prostorom, zatim mogućnošću da se realiziraju ideje koje zahtijevaju veliki format. To je svojevrsan eksperimentalni laboratorij, u kom je moguće provjeriti, upotpuniti i proširiti svoja ranija saznanja. Tome doprinosi i tijesna veza Simpozija i IGM 'Toza Marković' gdje uz zajednički ljudski rad skulptura prolazi istovremeno

9. Kosta Angeli Radovani, *Velika žena na lijevom boku*, 1987., Muzej Terra, Kikinda, terakota, 33 × 110 × 56 cm, inv. br. 18702 (foto: Vladimir Sretenović)

Kosta Angeli Radovani, *Big Woman Reclining on the Left Hip*, 1987

i kroz umjetničke i kroz industrijske faze. Na kraju pošto svako od nas stvara i zato da bi to vidjeli drugi ljudi, važno je to što postoji mogućnost da ovdje nastalo djelo izađe u neki otvoreni prostor, gdje će ga bolje vidjeti više ljudi no što inače posjećuje galerije sa skulpturama.«⁵²

Na 6. sazivu Simpozija *Terra* (1987.) sudjeluje Kosta Angeli Radovani (London, 1916. – Zagreb, 2002.). Njegov cjelokupni kiparski opus nastao je modeliranjem u glini (aktovi, portreti, figure i portretne medalje), no glina je bila materijal koji mu je bio važan za jednu fazu rada (glinom je oblikovao pozitiv koji je koristio za izradu sadrenog kalupa). Angeli Radovani izveo je tri ležeća ženska akta (*Velika žena na lijevom boku*, *Žena na leđima II* i *Žena na leđima III*) koji su dio zbirke Muzeja *Terra*.⁵³ Promatrajući njegov opus, *Velika žena na lijevom boku* (širine 110 cm, sl. 9), jedini je primjer ležećeg ženskog akta velikih dimenzija. Ženski akt zauzima glavninu njegovu opusa, no pretežno su to aktovi u stojećem i sjedećem položaju, te su manjih dimenzija (većih dimenzija su aktovi u stojećem ili sjedećem položaju koje je izveo za javni prostor). Ostvario je malo radova u terakoti, koju je pretežno bojao, a nije poznat ni jedan ležeći akt u tom materijalu, pa je pronalazak tih djela značajan doprinos sagledavanju raznovrsnih kompozicijskih rješenja i tipologije ženskih aktova u njegovu opusu. Aktovi koje je izveo na Simpoziju *Terra* voluminozna su, zrela ženska tijela bujnih oblina u raznim položajima pri spavanju ili odmaranju. Opuštena tijela odišu čulnošću, radošću života i hedonizmom. Grubih su površina s vidljivim slojevima neuglačane gline što doprinosi ekspresivnosti prikaza. Te skulpture su daljnja razrada formalnih i kompozicijskih rješenja koje je istraživao ciklusom *Dunja* koji započinje *Dunjom I* (1957.), a završava *Dunjom XIX* (1986.). Ona je za Radovanija metafora zrele i bujne ženske tjelesnosti, a tom temom progovara o svom odnosu prema životu, ljubavi prema ženi, erotici i seksualnosti. Intenzivna, topla oker boja pečene zemlje daje tim tijelima prizvuk arhaičnosti i primordijalnosti, što ih čini srodnicama prehistorijskih boginja plodnosti.

10. Stevan Luketić, *Bez naziva*, 1988., Muzej Terra, Kikinda, terakota, 126 × 443 × 12 cm, inv. br. 18822 (foto: Igor Grandić)

Stevan Luketić, Untitled, 1988

Na 7. sazivu (1988.) sudjeluje Stevan Luketić (Budva, 1925. – Zagreb, 2002.). Njegova kiparska metoda bila je vezana za rad u metalu ili s nađenim predmetima (automobilski hladnjaci). Primjenjivao je suvremene kiparske tehnike (rezanje, varenje, poliranje, paljenje, lomljenje već gotovih materijala ili predmeta), a glavninu likovnih intervencija radio je na površini materijala. Luketićev način rada na simpoziju na kojem je prevladavajuća metoda modeliranje u mekom materijalu (glini) bio je radikalna i dosljedna vlastitoj kiparskoj metodi. Pronalazi likovni potencijal u industrijski proizvedenim ciglenim blokovima koji se koriste u graditeljstvu. Prisvaja ih, perforira i otvara unutrašnjost bloka. Promjenom smjera i gustoće perforacija na 19 blokova,⁵⁴ poredanih u vertikalnom nizu (visine 126 cm, sl. 10) nastao je dinamičan ritam linija na površini reljefno-objektne instalacije. Za drugi rad malog formata poslužila mu je industrijski proizvedena građevinska cigla koju je oštrim alatom zarezao s gornje i bočne strane te joj time dao karakter plastike. Industrijski proizvodi od pečene zemlje utilitarnog karaktera postali su umjetnički predmeti, kreativnim postupkom uz minimalne intervencije. Ti radovi po upotrebi materijala i korištenim proizvodima na koje intervenira predstavljaju iznimku u njegovu opusu. Prihvatio je izazov i prepustio se eksperimentiranju i plastičkom promišljanju, ne napustivši kiparski postupak koji je imanentan njegovoj umjetničkoj metodi.

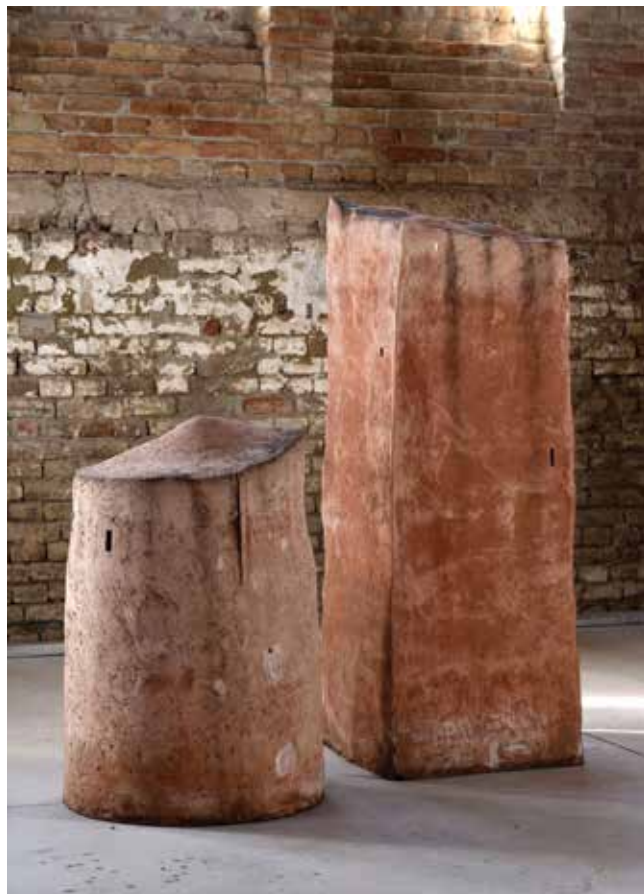
Nakon jedne godine bez hrvatskih sudionika, na 10. Simpoziju *Terra* (1990.) sudjeluje Ivan Kožarić (Petrinja, 1921. – Zagreb, 2020.) koji je dotad ostvario umjetnički opus u širokom rasponu tema, medija, likovnih tehnika i stilskomorfoloških pristupa te u neprestanom traženju novih mogućnosti likovnih izraza. Na Simpoziju modelira četiri skulpture u terakoti koje odražavaju razna područja njegovih interesa i likovnog razmišljanja. Skulpturu glave koncipirao je poput posude s poklopcem na vrhu.⁵⁵ Različite varijante glave oblikuje u svim periodima stvaranja. Površinu tretira

slikarski, oslikavši je plavom bojom s vidljivim potezima kista. U njegovom opusu prisutne su skulpture izvedene u pečenoj zemlji, no rijetko ih je boji. Najčešće koristi zlatnu boju koju otkriva početkom 1970-ih. To je jedini poznati primjer skulpture koju oslikava plavom bojom.⁵⁶ Plavu boju počinje koristiti u slikarskom ciklusu *Zagrebačko nebo*, koja nastaje početkom 1990-tih. Plava je boja simbol duhovnosti i beskraja, ali i rezultat njegova interesa za prirodu. Skulptura većih dimenzija (visine 87 cm, sl. 11) uvećana je varijanta skulpture *Sjećanje na poplavu*⁵⁷ koja je nastala 1964. godine povodom velike zagrebačke poplave.⁵⁸ Pripada Kožarićevu ciklusu *Oblici prostora*. Iz pravokutne kubične baze (nabujala voda) izrasta polukružna forma koja evocira prizor poplavljenoga grada. Kožarić je 1972. godine na 7. zagrebačkom salonu u sekciji *Prijedlog: Grad kao prostor plastičkog zbiljanja* izložio crtež i fotomontažu,⁵⁹ predlažući realizaciju skulptura golemih dimenzija u parku na Savskoj cesti, na mjestu gdje se nalazila granica poplave, kao sjećanje na tu prirodnu katastrofu.⁶⁰ Do realizacije te javne plastike nikada nije došlo. U Kikindi se nalazi jedina poznata uvećana verzija skulpture *Sjećanje na poplavu*, što dosad nije bilo poznato. Kod dvije skulpture manjih dimenzija vidljiva je gradnja oplošja procesom dodavanja materijala i oblikovanje nanošenjem materijala rukama. U razgovoru s novinarom govori o svojim počecima: »Prvi moji kipovi su bili načinjeni na selu od one obične ilovače. Sjećam se da su mi seljaci rekli, kada su ih vidjeli: 'Ivice, pa ti si Bog? Počeo sam od zemlje i ponovo joj se vraćam, sada onoj koja služi industriji kao materijal i kiparima za pravljenje skulptura. Veselio sam se tom susretu sa poljima, kukuruzom i žitom, beskrajem. Kao da sam kod kuće, i više od toga. Sjećam se da sam jednom u vlaku na relaciji Zagreb–Beograd osjetio tu ravnicu kao izvanredno zanimljiv i bogat beskraj. Tada sam napravio skulpturu koju sam naslovio 'Širok Dunav, ravan Srem'. Ta širina i nebo nekom su dosadni, meni ne...«.

11. Ivan Kožarić, *Sjećanje na poplavu*, 1990., Muzej Terra, Kikinda, terakota, 62 × 63 × 87 cm, inv. br. 29020 (foto: Vladimir Sretenović)
Ivan Kožarić, *Remembering the Flood*, 1990

12. Đanino Božić, *Mali svijet*, 2014., terakota, Muzej Terra, Kikinda, 107 × pr. 70 cm, inv. br. 41427, *Veliki svijet*, 2014., terakota, Muzej Terra, Kikinda, 183 × 70 × 70 cm, inv. br. 41428 (foto: Vladimir Sretenović)

Đanino Božić, *Small World*, 2014; *Big World*, 2014

Skulptura *Sjećanje na poplavu* Ivana Kožarića koju je izveo na Simpoziju značajno je otkriće za potpunije sagledavanje njegova opusa. Iako je nastala razvijanjem prijašnjih ideja, tehnološke mogućnosti Simpozija omogućile su mu realizaciju zamisli koja se pojavila puno godina ranije. Otkriće *Glave* oslikane plavom bojom, jedini je poznati kip oslikan tom bojom, što također doprinosi potpunijem poznavanju njegova opusa. Boravak na *Terri* motivirao ga je za daljnji rad u terakoti, pa je 1992. godine povremeno odlazio u Bedekovčinu gdje je nastalo još nekoliko radova u tom materijalu.⁶¹

Zbog raspada Jugoslavije i ratnih sukoba prekinuta je komunikacija i bilo koji oblik suradnje između Hrvatske i Srbije na kulturnom i umjetničkom planu, pa je prekinuto i sudjelovanje hrvatskih umjetnika na *Terri*. Novo sudjelovanje dogodilo se tek 2014. godine, kad na Simpoziju gostuje Đanino Božić (Pula, 1961.). On boravi u Kikindi u listopadu 2013. godine kad upoznaje Slobodana Kojića te provodi deset dana u radnim prostorima Simpozija *Terra*. Istražuje mogućnosti materijala i tehnike rada potrebne za izvedbu velikih formata.⁶² Naime, dotad je radio skulpture u terakoti, ali nije imao iskustva s izvedbom velikih formata. Potom je uslijedio poziv organizatora te sudjeluje na 33. Simpoziju *Terra* 2014. godine. Kao svojevrsnu pripremu za rad u glini, stvara niz skica objedinjenih u *Knjigu umjetnika* s crtežima

u tehnici grafitne olovke. Na *Terri* izveo je skulpture manjega i većeg formata⁶³ primarnih, jednostavnih geometrijskih i organskih formi (*Mali svijet* i *Veliki svijet*, visine 183 cm, sl. 12).⁶⁴ Oblikovao je monolitne pravokutne volumene u formi kvadra i valjka oštih bočnih bridova. Gornja površina meko je zaobljena, te odaje taktilna i organska svojstva. Uske perforacije koje je izveo na površini podsjećaju na otvore građevina – utvrda. Nakon povratka iz Kikinde na nekoliko izložbi predstavlja instalaciju koju čini tridesetak skulptura u terakoti, koje su ondje nastale 2013. i 2014. godine,⁶⁵ a svojevrsno su proširenje teme *Malih svjetova*.⁶⁶ Međutim za Božića to nije bio kraj suradnje s *Terrom*. U srpnju 2016. posjetio je Simpozij sa španjolskim arhitektom i multimedijским umjetnikom Antom Lloverasom. Nastaje zajednički multimedijски projekt *Conversation Installation* tijekom održavanja 34. Simpozija.⁶⁷ Pritom Božić radi instalaciju *Otto* u terakoti i umjetnički objekt *Catenaria*⁶⁸ sastavljen od 220 kuglica u terakoti nanizanih na konopu,⁶⁹ kao posvetu *Terri* i umjetnicima, njih 220, koji su dotad sudjelovali. Đanino Božić umjetnik je širokih interesa koji istražuje likovne mogućnosti raznih materijala i tehnika, pa uz slikarstvo i crtež radi objekte, skulpture i instalacije. Radovi nastali na *Terri* nastavak su istraživanja geometrijskih apstraktnih formi koje čine velik dio njegova opusa. Novost

13. Tamara Sekulić, *Allium*, 2020., Muzej Terra, Kikinda, terakota, 264 × 107 × 96 cm, inv. br. 52004 (foto: Igor Grandić)
Tamara Sekulić, *Allium*, 2020

je izvedba skulptura u terakoti velikih formata i povezivanje geometrijskih i organskih formi.

Najmlađa sudionica simpozija (ne samo u usporedbi s hrvatskim predstavnicima, već i sa svim ostalim sudionicima) bila je osječka umjetnica Tamara Sekulić (Prijedor, 1991.). Skulpture koje je izvela na 39. Simpoziju *Terra* 2020. godine tematski su iz biljnog svijeta, što je nastavak njenih dotadašnjih interesa. Skulpture *Kaktus* i *Allium*⁷⁰ (ukrasni luk, sl. 13) većih dimenzija i dvije skulpture manjih dimenzija (*Flora 1*, *Flora 2*) monolitne su, geometrizirane forme. Nastale su postupnim procesom izvedbe jednog elementa za drugim, a svaka skulptura ima jedan element u boji. Izuzev skulpture *Flora 1* kod koje je jedan element engobiran, ostale imaju segment koji je nakon pečenja obojan bojom za beton, jer se engobom ne mogu postići intenzivne boje koje je autorica izabrala. Dotad nije imala iskustva u izradi monumentalne skulpture u terakoti. Na *Terri* je usvojila nova znanja te je otkrila da se klasičnim materijalom može stvarati na suvremen način.⁷¹

Kipar mlađe generacije Vladimir Novak (Zagreb, 1987.) bavi se istraživanjima raznih kiparskih tehnika i medija – od prostornih instalacija i prostorno specifičnih projekata u kojima koristi drvo, metal, beton ili trsku, do korištenja mehaničkih i elektroničkih elemenata te videa, zvuka, fotografije i svjetla. Sudjeluje na 41. Simpoziju *Terra* (2021.) te se prvi put susreće s radom u terakoti. Za izvedbu monumentalnog rada *Otkosi* (sl. 14) koristio je trsku koju je pronašao u prirodnom okruženju Ateljea *Terra*. Snopove trske je i prije koristio u

14. Vladimir Novak u procesu izvedbe skulpture *Otkosi* uzima otisak snopova trske u sadri, 2021. (foto: Vladimir Sretenović)

Vladimir Novak, in the process of creating the sculpture Reed Cuts, makes an imprint of reed bundles in plaster, 2021

kiparskim instalacijama procesualnog karaktera. Pritom ga zanima ostvariti novi odnos krhkoga, a opet izdržljivog materijala iz prirode i anorganskoga, trajnog materijala. Na *Terri* je proces izvedbe započeo kiparskom metodom uzimanja gipsanog otiska zbijenih dugačkih snopova trske. Nakon uklanjanja trske, u gipsani kalup (negativ) utiskivao je glinu da bi kao finalni proizvod dobio otisak trske (pozitiv) u terakoti.⁷² Tada se prvi put na Simpoziju *Terra* radio otisak organskog materijala u glini, pa je proces rada bio zahtjevan i neizvjestan. Radovi će biti gotovi tek nakon procesa sušenja, dorade i pečenja gline, te dostupni za izlaganje u srpnju 2022. godine. Izveo je nekoliko skulptura manjih formata jednostavnih geometrijskih formi, nastalih prema skicama iz ciklusa *Duhovne mašine* izvedenih u tehnici akvarela.

Zaključak

Osobitost ovog simpozija počiva u mogućnosti izvođenja radova u terakoti velikih dimenzija, u tehničkoj podršci koju osigurava organizator (od nabave materijala iznimne kakvoće do suradnje sa stručnim osobama vičnima u radu s terakotom) te u tehničkim uvjetima što omogućuje ispitivanje granica materijala, tehničke izvedbe i medija skulpture. Izvedba skulptura velikih formata u terakoti bila je značajno i novo iskustvo za sve hrvatske sudionike Simpozija *Terra*. Nastali radovi koji se nalaze u fundusu, a dio njih i u stalnom postavu Muzeja *Terra* individualni su doprinosi različite morfologije i stila, kao i različitih pristupa kiparskom izrazu, odnosno njegovu razvoju od 1980-ih do današnjih dana. Prevladava apstraktna skulptura u rasponu od geometrijske do organske apstrakcije. Skulpture figurativnog izraza pokazuju modernističku stilizaciju redukcijom na bitno (M. Vuco, A. Babić, K. A. Radovani, B. Ružić, I. Kožarić). Hrvatski sudionici pripadaju raznim generacijama, no pretežno su sudjelovali kipari mlađe generacije, koji su netom završili akademsko obrazovanje. Rad na Simpoziju im je omogućio eksperimentiranje i upoznavanje novih tehnika rada, s obzirom na karakter Simpozija i uvjete

koje je omogućio organizator. Razmatrajući doprinos hrvatskih autora cjelokupnoj zbirci djela u terakoti u vlasništvu Muzeja *Terra*, uz već spomenute značajke, prisutno je i inoviranje postupka rada prisvajanjem prefabriciranih elemenata nastalih u sklopu proizvodnog procesa IGM-a »Toza Marković« (T. Kauzlarić, S. Luketić) i intervencijama na njima, čime su umjetnici unijeli eksperimentalni pristup i novo promišljanje upotrebe tradicionalnog materijala – gline. Uz to, stvaranje otiska organskog materijala u terakoti (V. Novak) doprinos je kako osuvremenjivanju i inoviranju tehničke izvedbe, tako i širenju mogućnosti terakote kao umjetničkog medija. Sve to navodi na zaključak da je keramika suveren medij modernoga i suvremenog kiparskog izraza.

Analiza nastanka i razvoja Simpozija *Terra*, kao i njena značaja za nastanak skulpture u terakoti velikog formata,

prilog su poznavanju novootkrivenih i u Hrvatskoj dosad neobjavljenih djela hrvatskih kipara, a ujedno i doprinos cjelovitijem poznavanju njihovih opusa. Za neke od njih simpozij je otvorio nove putove u daljnjem umjetničkom radu s terakotom, te su nakon iskustva rada na Terri promijenili svoj odnos prema tom materijalu, a izvedena djela predstavljaju zanimljiv i likovno iznimno kvalitetan doprinos hrvatskoj kiparskoj produkciji. Sa svakim simpozijem jedinstvena kolekcija skulptura u terakoti je rasla i danas predstavlja jedinstveno svjedočanstvo o skulpturi u ovom materijalu, o njenim razvojnim tokovima, dometima i umjetničkim pravcima. Ne mali doprinos ostvarilo je i trinaest hrvatskih sudionika koji su najbrojniji u odnosu na preostale sudionike iz stranih zemalja, gledajući četrdeset dosadašnji saziv, a najprisutniji su u prvom desetljeću djelovanja Simpozija *Terra*.

Bilješke

- 1 JERICA ZIHERL, Daleko je Kikinda, *Novi list: Mediteran*, 10. kolovoza 2014., 6. Težište teksta je na sudjelovanju Đanina Božića, a autorica piše o povijesti Simpozija Terra i o ustroju simpozija. T. K., Osječka umjetnica Tamara Sekulić sudjeluje na 40. simpoziju TERRA, *Glas Slavonije*, 22. svibnja 2021. Tekst se bavi predstavljanjem sudjelovanja Tamare Sekulić na *Simpoziju Terra*.
- 2 IVANA POPOVIĆ, Postojeća i moguća uloga strategija i instrumenata kulturne politike studija slučaja kontinuiranog delovanja Simpozijuma skulpture Terra (Tera) u Kikindi, *Kultura*, 145 (2014.), 242–261.
- 3 IVICA DROBNJAK, *Koncept i organizacija simpozijuma velike skulpture »Terra« Kikinda*, diplomski rad, Univerzitet u Beogradu, Akademija lepih umetnosti, Beograd, 2008.
- 4 JELENA CIGANOVIĆ, *Adaptacija i revitalizacija objekta stare crepane u muzej skulpture Terra. Elementi idejnog projekta*, diplomski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd, 2010.
- 5 PETAR MITROVIĆ, *Adaptacija muzejskog kompleksa Terra u Kikindi*, diplomski rad, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 2021.
- 6 MAJA NEDELJKOV, *Touch of Art*, Master thesis, Universität Graz, FH Joanneum, Graz, 2018.
- 7 TAMARA RISTIĆ, *Promovisanje nasleđa kroz sinergiju muzike i video umetnosti na primeru projekta »Za Terru«*, diplomski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd, 2013.
- 8 Digitalizacija kulturne baštine provodi se u aplikaciji IMUS. Digitalizacijom fundusa Muzeja Terra informacije o njemu postaju dostupne, što je u skladu s jednim od glavnih zadataka muzeja – prikupljanje, čuvanje, istraživanje, izlaganje, edukacija i širenje znanja o muzejskoj građi, kao i globalno predstavljanje i dostupnost kulturne baštine.
- 9 VESNA ĐURĐEVIĆ, *Terra 82–88. Internacionalni simpozijum skulpture*, Beograd, Galerija ULUS-a, 1989., bez paginacije.
- 10 Prostor se proteže na 600 četvornih metara, adaptiran je i rekonstruiran po najsuvremenijim standardima 2010. godine sredstvima fonda za kapitalna ulaganja Autonomne Pokrajine Vojvodine i pripada industrijskom nasljeđu. Od kolovoza 2021. Atelje *Terra* ima status spomenika kulture.
- 11 Prvi podaci o prostoru javljaju se 1904. godine kad se ovdje nalazio parni mlin, a ubrzo je izgrađena parna ciglana i crepana. Nakon Drugoga svjetskog rata nastavlja se proizvodnja crijepa, jer je 1946. godine od kikindskih crepana i ciglana čuvane Braće Bon, zatim pogona Jovančić i Ristić, Mesaroš i braća Šenk, formirano jedinstveno poduzeće – Industrija cigle i crepa »Toza Marković«, kako se tvornica u Kikindi i sada zove. Godine 2021. donesena je Odluka o utvrđivanju Industrijskog objekta Stara crepan i ciglana – *Terra* u Kikindi spomenikom kulture.
- 12 Zbog zastarjelosti tehnologije Pogon II 1974. godine prestaje s proizvodnjom i tek 1982. postaje mjesto okupljanja kipara sa svih strana svijeta. Tako je spašen od propadanja te mu je udahnut novi život.
- 13 Atelje raspolaže s još jednom većom peći 1,3 metara visine i 0,9 metara širine, kao i s pet manjih peći različitih dimenzija od kojih je jedna namijenjena pečenju na visokim temperaturama.
- 14 Sudjelovanje IGM-a »Toza Marković« u organizaciji simpozija temeljilo se na svojevrsnom refundiranju sredstava dodijeljenih od Autonomne Pokrajine Vojvodine i Republike Srbije, a od 2006. godine nastupa njeno povlačenje i izostanak financijske podrške.

- 15
Galerija *Terra* otvorena je za javnost 6. listopada 1996. godine.
- 16
CLPU *Terra* osnovana je 2002. godine kao ustanova kulture.
- 17
U suradnji s lokalnom samoupravom 2007. godine donesena je odluka o adaptaciji i prenamjeni stare sušare koja se nalazi unutar kompleksa Ateljea *Terra* za potrebe budućeg muzeja *Terra*. Od te ideje odustalo se 2010. godine.
- 18
Manjež (iz francuskog *manège*) – jahaonica, konjaničko vježbalište, škola jahanja. BRATOLJUB KLAIĆ, *Rječnik stranih riječi* (prir. Željko Klaić), Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 2002., 842.
- 19
Manjež se kao građevina nalazi u planskim dokumentima Kikinde iz 1891. godine. To je hala koja je podignuta za vježbanje konja austrougarske vojske. Ima raspon 30 metara te je izgrađena bez ijednog stupa. Bila je druga po veličini u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Čelična konstrukcija koja nosi cijeli krov manježa u vremenu nastanka bila je svojevrstan građevinski poduhvat.
- 20
Iz razgovora Verice Nemet sa Slobodanom Kojićem tijekom istraživanja.
- 21
Engoba je glineni premaz koji se u tankom sloju nanosi na glinu prije pečenja, vidjeti: ROMUALD ZLATUNIĆ, Nastanak gline, tehnologija i mineralogija keramike, *Histria Archaeologica*, 36 (2005.), 77.
- 22
Organizator nadoknađuje putne troškove, troškove smještaja i punog pansiona 31 dana u hotelu, kao i honorar u visini 1000,00 eura.
- 23
Proces sušenja ovisi o formi rada, koliko je skulptura otvorena ili zatvorena, je li monumentalnog horizontalnog formata ili vertikalnog formata, ima li unutrašnje zidove koji drže konstrukciju ili je bez njih.
- 24
Radovi Tamare Sekulić i Vladimira Novaka nisu zastupljeni u stalnom postavu jer se postav nije mijenjao od otvaranja muzeja 2017. godine.
- 25
Val se nalazi u stalnom postavu Muzeja *Terra*.
- 26
Izlagao je na izložbi *Druga skulptura* u Galeriji Nova, Zagreb, 1981.
- 27
Do tih podataka došli smo tijekom istraživanja u razgovoru s Peruškom Bogdanićem.
- 28
Do tog podatka došli smo tijekom istraživanja u razgovoru s Dorom Kovačević.
- 29
Skulptura se nalazi u stalnom postavu Muzeja *Terra*.
- 30
H. RADOVANOVIĆ, Nigde nema takvih mogućnosti, *Komuna*, Kikinda, 7. srpnja 1983., 7.
- 31
Nalazi se u stalnom postavu Muzeja *Terra*.
- 32
Zahvaljujemo Romani Tekić, višoj kustosici Galerije umjetnina grada Slavenskog Broda na ustupljenim podacima o djelima Branka Ružića iz fundusa Galerije Ružić.
- 33
ŽELJKO SABOL, Savršeno nesavršena skulptura, *Oko*, 19. svibnja 1988., 5.
- 34
M. M., Simpozijum velike skulpture, Terra 24. put, *Kikindske novine*, Kikinda, 1. lipanj 2005., 10.
- 35
Skulptura *Mačke u šetnji III* nalazi se u stalnom postavu Muzeja *Terra*.
- 36
Skulptura se nalazi u stalnom postavu Muzeja *Terra*.
- 37
MLADENKA ŠOLMAN, *Branko Ružić*, deplijan izložbe (ur. Vladimir Maleković), Zagreb, 1985.
- 38
ELENA CVETKOVA, Ekspresionistički realist, *Večernji list*, 11. lipnja 1985., 20.
- 39
Kip se nalazi u stalnom postavu Muzeja *Terra*.
- 40
Instalacija se nalazi u stalnom postavu Muzeja *Terra*.
- 41
Do tih smo informacija došli u razgovoru s Mirom Vucom tijekom istraživanja.
- 42
JOSIP ŠKUNCA, Radionica u ciglani, *Vjesnik*, 12. listopada 1987., 11.
- 43
VLADIMIR MALEKOVIĆ, Povratak kamenu, *Vjesnik*, 21. travnja 1982., 9.
- 44
Instalacija se nalazi u stalnom postavu Muzeja *Terra*.
- 45
Isto.
- 46
Do tih smo podataka došli tijekom istraživanja u razgovoru s Antom Marinovićem.
- 47
Antun Babić bio je jedan od inicijatora i osnivača Likovne kolonije *In signo terrae* (U znaku zemlje) 1976. u Iloku, poznate po terakoti i maloj plastici. Osnovao je 2003. i vodio do 2008. godine koloniju *Zemlja* u Vinkovcima pri tvornici opeke, gdje su umjetnici radili skulpture u terakoti.
- 48
Skulptura se nalazi u stalnom postavu Muzeja *Terra*.
- 49
Iako je fotografija skulpture *Glava* reproducirana u katalogu izložbe *Antun Babić. Izbor iz opusa*, katalog izložbe (ur. Daniel Zec), Muzej likovnih umjetnosti Osijek, 2015., 117, te se navodi u kataloškom popisu djela, n. dj., 121, po kazivanju kustosa izložbe

Daniela Zeca, *Glava* nije bila izložena jer je dopremljena iz Kikinde u Osijek nakon povrata *Velikog jahača* s izložbe u Osijeku, dakle nakon završetka izložbe.

50

Izložba se održala od 22. listopada do 13. prosinca 2015. godine.

51

Antun Babić. *Izbor iz opusa* (bilj. 49), 116, 121.

52

HRVOJE RADOVANOVIĆ, Od neolita do savremenog, intervju Antun Babić, *Komuna*, Kikinda, 17. srpnja 1986., 5.

53

Skulptura *Velika žena na lijevom boku* izložena je u stalnom postavu Muzeja *Terra*.

54

Instalacija se nalazi u stalnom postavu Muzeja *Terra*.

55

Skulptura se nalazi u stalnom postavu Muzeja *Terra*.

56

Zahvaljujemo Radmili Ivi Janković, višoj kustosici i voditeljici Atelijera Kožarić Muzeja suvremene umjetnosti Zagreb, na toj informaciji.

57

Skulptura se nalazi u stalnom postavu Muzeja *Terra*.

58

Kožarićeve skulpture *Sjećanje na poplavu* iz 1964. godine nalaze se u fundusu Atelijera Kožarić.

59

7. zagrebački salon, katalog izložbe, Zagreb, 1972., 163.

60

Zahvaljujemo Radmili Ivi Janković na ustupljenim informacijama.

61

Isto.

62

Informacije smo saznali u razgovoru s Đaninom Božićem tijekom istraživanja.

63

MIRJANA GRBIĆ, Mesec druženja sa glinom, *Nove Kikindske*, Kikinda, 9. srpnja 2015., 8.

64

Skulpture u paru velikog formata nalaze se u stalnom postavu Muzeja *Terra*, kao i jedna skulptura manjih dimenzija istog ciklusa.

65

JERICA ZIHERL, Daleko je Kikinda, *Novi list. Mediteran*, 10. kolovoza 2014., 6.

66

Instalaciju je izložio u Galeriji Zuccato u Poreču na izložbi *Anto Lloveras, Unstable Installations & Đanino Božić, Stable Installations*, 9. 9. – 21. 9. 2014.; potom na retrospektivnoj izložbi u Muzeju suvremene umjetnosti Istre, Pula, 1. 12. – 21. 12. 2014., na izložbi 55. Annale Poreč, Istarska sabornica, 13. 8. – 20. 9. 2015., na izložbi *Renate Kasper i Đanino Božić: 'Jedan i sve / Eins und Alles'*, Galerie Olivier Nouvellet, Pariz, 31. 1. 2016. te u Galeriji Rigo, Novigrad, 14. 9. – 30. 9. 2016.

67

Projekt je trajao od 15. do 25. srpnja 2016. godine.

68

Catenaria (tal.), krivulja po kojoj se raspoređuje jedan konop ovješena na dva kraja.

69

Te je radove, kao i instalaciju koju je izveo 2014. na *Terri* izložio na samostalnoj izložbi u riječkoj Galeriji Juraj Klović, od 11. do 25. listopada 2017. godine.

70

Skulpture *Kaktus* (visine 147 cm) i *Allium* (visine 264 cm) nalaze se na travnjaku novog dijela dvorišta koji okružuje Atelje *Terra*.

71

Informacije smo saznali u razgovoru s Tamarom Sekulić tijekom istraživanja.

72

Za izložbu u Dioklecijanovim podrumima u Splitu 2019. godine isti proces izveo je u betonu.

Summary

Nataša Ivančević – Verica Nemet

Croatian Sculptors at Terra – International Symposium of Large-Scale Terracotta Sculpture in Kikinda

The article presents the development and specificities of *Terra – International Symposium of Large-Scale Terracotta Sculpture* in Kikinda, Republic of Serbia, with a focus on the participation of thirteen Croatian sculptors. Their involvement is followed from the symposium's foundation in 1982 until 2021, whereas the most of them (10) participated in its

editions before 1990. Works of Croatian sculptors produced at the symposium, which are part of the collection of the Terra Museum, are not known in Croatia nor have they been published so far (with the exception of the *Large Horseman* by Antun Babić), so the aim of this paper is to provide new insights into the activities of those sculptors and help future

researchers in the monographic presentations of their oeuvres. It has been established that it was at the Terra Symposium that some of these artists discovered the beauty of working in terracotta, which they often practised from then on (Peruško Bogdanić, Branko Ružić, Ivan Kožarić). Creating large-scale sculptures in terracotta was a new and important experience for all Croatian participants at the *Terra Symposium*. Along with the mandatory two small-format sculptures and one in a large format, which, in accordance with the contract, would become part of the Terra collection, the artists had the opportunity to produce more works, which remained their property. This paper also presents the available data on these artworks.

There are no systematic accounts of the *Terra Symposium* and the participation of Croatian sculptors in Croatian scholarly literature, and Serbian researchers have not researched the participation of Croatian sculptors either. In the 40 symposium editions so far (1982–2021), 252 sculptors from 44 countries have participated in *Terra*, and Croatian artists are the most numerous compared to the remaining foreign participants. These include Peruško Bogdanić (1982), Dora Kovačević (1983), Tomislav Kauzlarić and Branko Ružić (1984), Miro Vuco and Ante Marinović (1985), Antun Babić (1986), Kosta Angeli Radovani (1987), Stevan Luketić (1988), Ivan Kožarić (1990), Đanino Božić (2014), Tamara Sekulić (2020), and Vladimir Novak (2021).

The centuries-long exploitation of clay turned Kikinda in the mid-19th century into the centre of Serbian brick industry. The *Terra Symposium* was established in 1982 thanks to the vision and commitment of Slobodan Kojić, academic sculptor and a former professor. The symposium was sponsored by a brick and roof-tile company, the Toza Marković Production of Construction Materials, until the change of ownership in 2006, when the support ended. The opening of the Terra Gallery (1996) and the establishment of the Terra Centre for Fine and Applied Arts (2002) as a cultural institution under the auspices of the Kikinda Municipality, including the Terra Ateliers and the Terra Museum, is a continuation of this successful project, which is still led by S. Kojić. The museum is located in the former Servo Mihalj army barracks complex, i.e. the building of the Austro-Hungarian *manège* built at the end of the 19th century. The venue was adapted to the new

purpose and opened to the public in 2017. The foundation of the museum made it possible to create a collection that now includes around 1,200 sculptures and a permanent exhibition that presents the key artworks, a total of 288 terracotta sculptures, mostly in large formats. These include sixteen artworks by eleven Croatian symposium participants.

The specific feature of the symposium is the opportunity to produce terracotta sculptures in large dimensions, due to the technical support provided by the organizer (from the procurement of high-quality materials to cooperation with experts skilled in working with terracotta) and the technical conditions that allow testing the limits of the materials, technical performance, and the medium of sculpture. With each symposium edition, the exquisite collection of terracotta sculptures has grown and is today a unique testimony of sculptural production in this material, its development trends, scopes, and artistic currents. The sculptures made by Croatian artists are individual contributions that show various stylistic and morphological approaches to the development of sculptural expression since the 1980s. Abstract sculpture predominates, ranging from geometric to organic abstraction. Figurative sculptures show modernist stylization by reduction to the essentials (Miro Vuco, Antun Babić, Kosta Angeli Radovani, Branko Ružić, Ivan Kožarić). Considering the contribution of Croatian artists to the collection of terracotta sculptures owned by the Terra Museum, in addition to the abovementioned features, one should also mention the modernization of the working procedure by appropriating and intervening on prefabricated elements coming from the production process at the IGM Toza Marković (Tomislav Kauzlarić, Stevan Luketić), which has introduced an experimental approach and fresh ideas into the use of clay as a traditional material. In addition, the creation of imprints of organic matter in terracotta (Vladimir Novak) has been a contribution to the modernization and innovation of technical performance and the expansion of the possibilities of terracotta as an artistic medium. All this leads to the conclusion that ceramics is a sovereign medium of modern and contemporary sculptural expression.

Keywords: International Sculpture Symposium, Terra, Croatian sculpture, Croatian sculptors, large-format terracotta sculpture, Kikinda